অধ্যায় ৮ ঃ বৌদ্ধ দর্শন ঃ ক্ষণিকবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ বৌদ্ধদর্শনৰ সাধাৰণ ধাৰণা
৮.৪ প্রতীত্যসমুৎপাদবাদ
৮.৫ ক্ষণিকবাদৰ ধাৰণা
৮.৬ ক্ষণিকবাদৰ সমালোচনা
৮.৭ অনাত্মাবাদৰ চমু আভাস
৮.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা কি শিকিলো
৮.৯ অধিক জানিবলৈ
৮.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৮.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- বৌদ্ধদর্শনৰ ওপৰত এক চমু বিৱৰণ দিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- প্রতীত্যসমূৎপাদক বর্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ক্ষণিকবাদক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- অনাত্মাবাদক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৮.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোয়ে আপোনালোকক ক্ষণিকবাদৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে পৰিচয় কৰাব। কিন্তু, ক্ষণিকবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ পূর্বে, আমি প্রতীত্যসমুৎপাদবাদৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰাটো উচিত। প্রতীত্যসমূৎপাদবাদক বুদ্ধৰ সকলো শিক্ষাৰ মূল ভেঁটি হিচাপে ধৰা যায়। ই বুদ্ধৰ দ্বিতীয় আর্য্যসত্যত নিহিত হৈ আছে, যাৰ মতে দুখৰ কাৰণ আছে আৰু তৃতীয় আর্য্য সত্যৰ মাজতো ই নিহিত হৈ আছে, যাৰ মতে দুখ নিবৃত্তিৰ উপায়ো আছে। বুদ্ধৰ বাবে, দুখৰ অর্থ হৈছে সংসাৰ আৰু দুখ নিবৃত্তিৰ অর্থ হৈছে নির্বাণ। মানৱ জীৱনৰ ওপৰত ৰোগ ব্যাধি, বার্ধক্য আৰু মৃত্যুৰ প্রভাৱ পর্য্যবেক্ষণ কৰি বুদ্ধই পার্থিব জীৱনৰ দুখ-যন্ত্রণাৰ পৰা পৰিত্রানৰ সমিধান বিচাৰি তেওঁৰ ৰাজপ্রসাদ ত্যাগ কৰিছিল। এই সমস্যাৰ সমাধান হিচাপে তেওঁ প্রতীত্যসমূৎপাদবাদক

লাভ কৰে। ইয়ে হৈছে বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ কেন্দ্রবিন্দু আৰু তেওঁৰ অন্যান্য শিক্ষাসমূহো ইয়াৰ পৰা সহজে নিঃসৃত কৰিব পৰা যায়।

৮.৩ বৌদ্ধদর্শনৰ সাধাৰণ ধাৰণা

পৰম্পৰাগতভাৱে, ভাৰতীয় দর্শনক দুটা বহল ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। সেয়া হৈছেঃ আস্তিক (Orthodox) আৰু নাস্তিক (Heterodox) ভাৰতীয় দর্শনৰ ক্ষেত্রত আস্তিক বা বৈদিক শব্দৰ দ্বাৰা আমি সেইবোৰ দার্শনিক সম্প্রদায়ক বুজো, যিয়ে বেদৰ কর্ত্তৃত্ব স্বীকাৰ কৰে। অর্থাৎ বেদক স্বতঃসিদ্ধ আৰু একমাত্র প্রামান্য গ্রন্থ হিচাপে স্বীকাৰ কৰে। আকৌ, নাস্তিক বা অবৈদিক শব্দৰ দ্বাৰা আমি সেইসমূহ দার্শনিক সম্প্রদায়ক বুজো, যিয়ে বেদৰ কর্ত্তৃত্ব মানি নচলে; অর্থাৎ বেদক স্বতঃসিদ্ধ আৰু একমাত্র প্রামানিক গ্রন্থ ৰূপে স্বীকাৰ নকৰে। ৯ টা দার্শনিক সম্প্রদায়ৰ ভিতৰত সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্তক আস্তিক নাইবা বৈদিক বুলি জনা যায় আৰু চার্বাক, জৈন আৰু বৌদ্ধ দর্শনক নাস্তিক বা অবৈদিক বুলি জনা যায়, যিহেতু তেওঁলোকে বেদৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিছে।

এইদৰেই বৌদ্ধ দর্শনে বেদৰ কর্ত্তৃত্বক অস্বীকাৰ কৰিছে আৰু ই প্রকৃতিগতভাৱে নাস্তিক বা অবৈদিক। বৌদ্ধদর্শন হৈছে বুদ্ধদেৱৰ শিক্ষা নাইবা বাণীসমূহৰ ব্যাখ্যা। প্রকৃতার্থত শিক্ষা নাইবা বাণীসমূহৰ ব্যাখ্যা। প্রকৃতার্থত, বুদ্ধদেৱ আছিল এজন নৈতিক গুৰু যিয়ে মৌখিক ভাৱে নিজৰ বাণীসমূহ প্রচাৰ কৰিছিল। তেওঁ শিক্ষা বা বাণীসমূহ 'ত্রিপিট্ক' নাইবা 'নীতিৰ তিনিটা খৰাহী'ৰ জৰিয়তে পাব পৰা যায়। এই তিনিটা পিট্ক হৈছেঃ (i) বিনয় পিট্ক (ii) সুওপিট্ক আৰু (iii) অভিধর্ম্ম পিট্ক। বিনয় পিট্ক সুনিয়মৰ ব্যৱহাৰিক শাসন প্রণালীৰ সৈতে জড়িত। সুত্তপিট্ক ত সৰু সৰু গল্পৰ মাধ্যমত বুদ্ধদেৱৰ ধর্মোপদেশ, বাণী আৰু মত লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে। আকৌ, অভিধর্ম্ম পিটকত বুদ্ধদেৱৰ বচনৰ ব্যাখ্যা, বিশ্লেষণ আৰু ভাষ্য অন্তর্ভুক্ত হৈছে। অর্থাৎ, অভিধম্ম পিটক দার্শনিক আলোচনাৰ লগত জড়িত।

সাধাৰণতে, উপনিষদৰ মতে কেৱল শ্বাশ্বত আত্মা নাইবা ব্রহ্ম (Brahman) ই সত্য। ই হৈছে সর্বশ্রেষ্ঠ নাইবা অতীন্দ্রিয় সত্য, বিবেক আৰু পৰম সুখ। আনহাতে, বুদ্ধই কয় যে, সকলো অস্থায়ী স্থায়ী বোলা কোনো আত্মা নাথাকে, আত্মা হৈছে মন আৰু শৰীৰৰ এক ক্ষণস্থায়ী প্রৱাহ মাত্র। জগতত ক্ষণস্থায়ী গুণাৱলীসমূহৰ বাহিৰে কোনোধৰণৰ স্থায়ী দ্রব্য নাই। আমাৰ জীৱনটো দুখেৰে ভৰপুৰ, আনকি সমস্ত জগতখনেই দুখেৰে পৰিপূর্ণ। দুখ আহে আমাৰ জীয়াই থকাৰ ইচ্ছাৰ হেতু। আকৌ, অজ্ঞানতাৰ হেতু আমি জীয়াই থাকিব বিচাৰো। অবিদ্যা বা অজ্ঞানতা হৈছে অস্থায়ীক স্থায়ী বুলি ভৰাৰ ভ্রান্ত জ্ঞান। ই হৈছে সকলো দুখৰ মূল কাৰণ। বুদ্ধৰ নীতি বা শিক্ষাৰ লক্ষ্য হৈছে অবিদ্যা দুৰ কৰা আৰু এই জগতত নির্বাণ লাভ কৰা।

অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং ১ তলৰ বক্তব্যসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰকঃ

(ক) বৌদ্ধদর্শনে বেদৰ কর্ত্তৃত্ত স্বীকাৰ কৰে। (সত্য /অসত্য)

(খ) বৌদ্ধদর্শন বুদ্ধৰ শিক্ষা বা বাণীৰ ব্যাখ্যা। (সত্য /অসত্য)

(গ) নৈতিক গুৰু বুদ্ধই মৌখিকভাৱে তেওঁৰ বাণীসমূহ প্রচাৰ কৰিছিল (সত্য /অসত্য)

(ঘ) বেদ্ধৰ শিক্ষাৰ মূল লক্ষ্য নির্বাণ প্রাপ্তি। (সত্য /অসত্য)

প্রশ্ন নং ২ বুদ্ধৰ মতে দুখৰ মূল কাৰণ কি?

প্রশ্ন নং ৩ বুদ্ধ কি শিক্ষা দিছিল?

৮.৪ প্রতীত্যসমূৎপাদবাদ

বৌদ্ধদর্শনৰ মূল ভেটি হৈছে প্রতীত্য সমুৎপাদবাদ। 'প্রতীত্য' শব্দৰ অর্থ 'প্রাপ্ত হোৱা' বা 'পোৱা' আৰু 'সমুৎপাদ' শব্দৰ অর্থ হ'ল 'উৎপত্তি' বা 'উদ্ভৱ'। কোনো বস্তু এটা প্রাপ্ত হোৱাৰ পাছত আন এটা বস্তুৰ উৎপত্তি নাইবা কিবা এটাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি আন এটা বস্তুৰ উৎপত্তি বা উদ্ভৱ। এই সংসাৰত বিনা কাৰণত বাআকস্মিকভাৱে একোৱেই নঘটে। এটা কার্যৰ উৎপত্তি নির্ভৰ কৰে কিবা এটা কাৰণ নাইবা চর্ত্তৰ ওপৰত। যদিহে কাৰণ আৰু উপকাৰণসমূহ অদৃশ্য হৈ যায়, তেতিয়া কেৱল কার্য্যটোহে দৃশ্যমান হৈ উঠে। অর্থাৎ, কাৰণ আৰু উপকাৰণৰ ধ্বংসৰ পৰাই এটা কার্য্যৰ সৃষ্টি হয়। চিন্তাৰ বস্তুবোৰ অনিবার্য্যভাৱে সম্বন্ধ বিষয়ক (relative) । প্রতীত্য সমূৎপাদবাদৰ কার্য্য-কাৰণ চক্র নাইবা ভৱচক্রৰ বাৰটা নিদানক তলত দিয়াৰ দৰে উল্লেখ কৰিব পাৰিঃ

১। অজ্ঞানতা (Avidya)

২। সংস্কাৰ (Samskara)

৩। বিজ্ঞান (Vijnana)

৪। নাম- ৰূপ (Nama-rupa)

৫। ষড়ায়তন (Sadayatana)

৬। স্পর্শ (Sparsa)

৭। বেদনা (Vedana)

৮। তৃষ্ণা (Trishna)

৯। উপাদান (Upadana)

১০। ভৱ (Bhava)

১১। জাতি (Jati)

১২। জৰা-মৰনাদি (Jara-maranadi)

এই দ্বাদশ নিদানৰ মাজত প্ৰথম দুটা আমাৰ অতীত জীৱনৰ সৈতে জড়িত, শেষৰ দুটা আমাৰ ভৱিষ্যৎ জীৱন আৰু বাকীকেইটা বৰ্ত্তমান জীৱনৰ সৈতে জড়িত। সেয়েহে, ইয়াক জন্ম আৰু মৃত্যুৰ চক্ৰ বা ভৱচক্ৰ হিচপে ধৰা হয়। ই হৈছে কাৰণতাৰ বিদ্বেষপূৰ্ণ চক্ৰ। এই চক্ৰ মৃত্যুৰ লগতে শেষ হৈ নাযায়। মৃত্যুক এক নতুন জীৱনৰ পাতনি ৰিপে ধৰা হয়। ইয়াকে ভৱচক্ৰ বোলা হয় । এই প্ৰতীত্য সমুৎপাদবাদৰ বাৰটা কাৰণক ধ্বংস কৰিব পৰা যায় কেৱল তেতিয়া, যেতিয়া ইয়াৰ মূল কাৰণ অবিদ্যা বা অজ্ঞনতাক নাশ কৰা হয়।

প্ৰতীত্যসমুৎপাদবাদৰ মতবাদটোৱে ক্ৰমে আকস্মিকতাবাদ (Accidentalism), স্বভাৱবাদ (Naturalism), নিয়তিবাদ (Fatalism) আৰু অলৌকিকতাবাদ (Supernaturalism)ৰ বিৰোধীতা কৰিছে। কাৰণ, আকস্মিকতাবাদৰ মতে, এটা ঘটনা আকস্মিকভাৱে ঘটে, আৰু ই কাৰ্য্য কাৰণ নীতিক অস্বীকাৰ কৰিছে। আকৌ, স্বভাৱবাদে পোষণ কৰে যে, এটা কাৰ্য্যৰ উৎপত্তি হয়। তাৰ নিজৰ মাজত নিহিত স্বভাৱৰ বাবে। নিয়তিবাদে উল্লেখ কৰে যে, ভাল আৰু বেয়া সকলো বস্তুৱেই নিয়তিৰ দ্বাৰা পূৰ্বনিৰ্দ্ধাৰিত হৈ থাকে। আগলৈ, অলৌকিকতাবাদে পোষণ কৰে যে, এটা ঘটনাৰ উৎপত্তি হয় ঈশ্বৰৰ অলৌকিক হস্তক্ষেপৰ দ্বাৰা। সেইহেতু, বৌদ্ধদৰ্শনে গ্ৰহণ কৰে যে, শাৰীৰিক আৰু মানসিক সকলো অস্তিত্ব কাৰণতাৰ সাৰ্বিক নীতিৰ বিষয় । কোনো বস্তু অকাৰণ আৰু চিৰন্তন নহয়।

অগ্ৰগতি নিৰী ণ

প্ৰশ্ন নং ৪ প্ৰতীত্য সমুৎপাদৰ অৰ্থ কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ প্ৰতীত্য সমুৎপাদবাদে কিয় আকষস্মিকতাবাদৰ বিৰোধীতা কৰিছে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ বুদ্ধই 'কোনো বস্তু অকাৰণ আৰু চিৰন্তন নহয়' বুলি কিয় উল্লেখ কৰিছে?

৮.৫ ক্ষনিকবাদ

প্ৰতীত্য সমুৎপাদবাদে বস্তুৰ ক্ষণস্থায়ী স্বভাৱৰ বুদ্ধৰ মতবাদক স্পষ্ট কৰিছে। বুদ্ধৰ মতে সকলো বস্তু পৰিবৰ্ত্তন আৰু ধ্বংসৰ বিষয়। যিহেতু সকলো বস্তু কেতবোৰ চৰ্ত বা উপকাৰণৰ পৰা সৃষ্টি হয়, সেয়ে ইয়াৰ বিনাশৰ লগে লগে বস্তুটোও অদৃশ্য হৈ পৰে। বহুতো কবি আৰু দাৰ্শনিকে জীৱন আৰু পাৰ্থিব বস্তুৰ ক্ষণস্থায়ীত্বৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। এই মতামতে বুদ্ধৰ শিক্ষাত অস্থায়ীত্বৰ মতবাদৰ মৰ্য্যদা লাভ কৰিছে। তেওঁৰ শিষ্যসকলে ইয়াক ক্ষণিকবাদ হিচাপে প্ৰস্ফুটিত কৰে। 'ক্ষনিক' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে সকলো বস্তুৱে চৰ্তসাপেক্ষৰ লগতে অ-স্থায়ী অস্তিত্ব আছে আৰু সকলো বস্তু সময়ৰ আনকি অতি কম মুহুৰ্ত্তৰ বাবেও বৰ্তি নাথাকে, কিন্তু কেৱল এক অংশবিহীন ক্ষণৰ বাবেহে এইবোৰ অস্তিত্বশীল।

বুদ্ধৰ মতে, এই বিশ্ব -ব্ৰহ্মাণ্ডত একোৰেই স্থায়ী নহয়। তেওঁৰ বাবে শৰীৰ, সংবেদন আৰু বিবেক অস্থায়ী আৰু দুখদায়ক। ইয়াৰ কোনোটোৰেই আচল নহয়। ই দ্ৰব্য বা সত্ত্বাৰ শূণ্য আকাৰ। বস্তুৰ অস্থায়ীত্ব, অন্তহীন পৰিবৰ্তন আৰু বস্তুৰ আকাৰৰ পৰিবৰ্ত্তণৰ দ্বাৰা আকৃষ্ট হৈ বুদ্ধই এক পৰিবৰ্তনৰ দৰ্শনৰ গঢ় দিয়ে। তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰে যে, জীৱন, সংভৱন আৰু বিলুপ্তি প্ৰকাশৰ এক ধাৰাৰ বাহিৰে আন একো নহয়। সকলো বস্তুৰ পৰিবৰ্তন হয়। মানৱ আৰু স্বৰ্গ বুলি একো নাথাকে, যি স্থায়ী। উদাহৰণ স্বৰূপে: দুই শিখাক দেখাত অপৰিবৰ্তনীয় যেন লাগে, কিন্তু প্ৰত্যেক মুহুৰ্ত্তত ই বেলেগ আৰু সেই একেটা শিখা নহয়। বোৱঁতী পানীৰ প্ৰত্যেক প্ৰৱাহেই নতুন। সকলো বস্তুৰেই সংভৱন বৌদ্ধদৰ্শনৰ কেন্দ্ৰীয় সত্য। চৰম সত্তা জগতত কোনো বস্তুৰেই গুণ নহয়।

বস্তুৰ পৰিচয় হৈছে সংভৱনৰ ধাৰাবাহিকতাৰ বাবে কেৱল এক অন্য নাম। এটা শিশু এজন যুৱক এজন মানুহ এজন বৃদ্ধ মানুহ একেজন ব্যক্তিয়েই। বীজ আৰু গছজোপা একে। এহাজাৰ বছৰ পুৰণি আহঁতগছ এজোপা বীজটোৰ সৈতে একে য'ৰ পৰা ই বৃদ্ধি পায়। ই হৈছে এক অনুক্ৰম, যিয়ে এক অবিচ্ছিন্ন পৰিচয়ৰ আকাৰ প্ৰদান কৰে। এটা মুহূৰ্ত্তৰ পৰা আন এটা মুহুৰ্ত্তলৈ আপাত পৰিচয় গঠিত হয় বহুতো মুহুৰ্ত্তৰ এক প্ৰৱাহত, যাক আমি এক কেতিয়া পৰিবৰ্তন নোহোৱা পৰিচয়ৰ প্ৰৱাহ বুলিব পাৰো। স্থায়ী নিম্নস্তৰৰ অনুপস্থিতিত জগতৰ ধাৰাবাহিকতাৰ বাবে বুদ্ধই কাৰ্য্য কাৰণ নীতি ঘোষণা কৰিছিল আৰু ইয়াক ধাৰা বাহিকতাৰ ভিত্তি হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। সংভৱনৰ শাশ্বত প্ৰৱাহৰ পৰিণামৰ সৈতে সাৰ্বিক কাৰ্য্য কাৰণ নীতিটো হৈছে ভাৰতীয় দৰ্শনলৈ বুদ্ধদেৱৰ মুখ্য অৰিহণা। বুদ্ধৰ দৃষ্টিত অস্তিত্ব হৈছে ৰূপান্তৰকৰণ। ই হৈছে ক্ৰমাগত অৱস্থাৰ এক ক্ৰম বা শ্ৰেণী। উৎপাদন (Utpada), স্থিতি (Staying), জৰা (growth) আৰু নিৰোধ (destruction) অত নিৰ্দ্দেশ কৰাৰ দৰে সকলো, বস্তু পৰিবৰ্তনৰ অধীন।

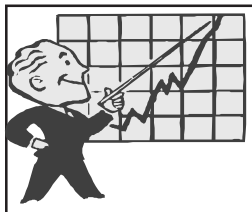
পূৰ্বৰ বৌদ্ধদৰ্শনৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা অস্থায়ীত্বৰ মতবাদটো বুদ্ধৰ অনুগামীসকলৰ দ্বাৰা ক্ষণিকবাদ হিচাপে বিকাশ লাভ কৰিছে। কিন্তু এই খিনিতে উল্লেখ কৰিব লাগিব যে, অস্থায়ীত্বৰ ধাৰণাটো ক্ষনিকতাৰ ধাৰণাৰ পৰা পৃথক। কাৰণ, যেতিয়া আমি কওঁ যে 'বস্তুবোৰ অনিত্য বা অস্থায়ী'- এইযাৰ কথা 'বস্তুবোৰ ক্ষণিক'- কথাযাৰৰ পৰা পৃথক । বুদ্ধই অ-মানসিক সত্ত্বাৰ অনিত্য স্বভাৱৰ পৰা মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ ক্ষনিক স্বভাৱক স্পষ্টকৈ পাৰ্থক্য কৰি দেখুওৱাইছে। যেতিয়া ক্ষণিক স্বভাৱটো সকলো অস্তিত্বলৈ প্ৰসাৰিত কৰা হয়, তেতিয়াই আমি ক্ষণিকবাদক পাওঁ। বুদ্ধৰ অনুগামীসকলে বিশ্বাস কৰিছিল যে সকলো অস্তিত্বই ক্ষণিক। তেওঁলোকৰ বাবে স্থায়ী বা নিত্য অস্তিত্বৰ ধাৰণা এক বিৰোধ। এই কথা উল্লেখ কৰিব পৰা যায় যে ক্ষণিকবাদ মতবাদটো বৌদ্ধ দৰ্শনৰ হীনমান সম্প্ৰদায়ৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদ। এই মতবাদ অনুসৰি, প্ৰত্যেক বস্তুৰেই জন্ম আৰু মৃত্যু, উৎপত্তি আৰু ধ্বংস আৰু সৃষ্টি আৰু বিনাশৰ বিষয়।

বুদ্ধৰ বাবে অস্তিত্ব অনিত্য। সকলো বস্তু, মানসিক আৰু শাৰিৰীক পৰিবৰ্তনশীল। অস্তিত্বও নাই, অ-অস্তিত্বও নাই, আছে কেৱল সংভৱণ (becoming)। সকলোবোৰ সংভৱন, পৰিবৰ্তনশীল, আৰু প্ৰবাহমান। সংভৱণৰ জগতখন কাৰ্য্য-কাৰণ নীতি (প্ৰতীত্যসমুৎপাদবাদ)ৰ

দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। প্ৰত্যেক ব্যক্তি বিবেকৰ ক্ষণিক পৰ্য্যায়বোৰৰ এক শৃঙ্খলামাত্ৰ। ক্ষণিকবাদ প্ৰতীত্য সমুৎপাদবাদৰেই পৰিণাম। বস্তুবোৰ সিহঁতৰ কাৰণ আৰু উপকাৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। যিহেতু বস্তুবোৰ আপেক্ষিক, নিৰ্ভৰশীল, চৰ্তযুক্ত আৰু সীমিত, সেয়ে সেইবোৰ ক্ষণিক হ'বই লাগিব। আমি যদি কওঁ যে এটা বস্তু, তাৰ কাৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আহে, তেন্তে ই এই কথা স্বীকাৰ কৰি লয় যে ই ক্ষণিক বা ক্ষণস্থায়ী , কাৰণ যেতিয়াই ইয়াৰ কাৰণটো নাইকীয়া হয়, লগে লগে সেই বস্তুটো নাইবা কাৰ্যটোও নোহোৱা হৈ পৰে। অৰ্থাৎ, যাৰ সৃষ্টি হয়, নাইবা জন্ম হয়, নাইবা উৎপত্তি হয়, সি মৃত্যু আৰু বিনাশৰ বিষয় হ'বই। আকৌ, যি মৃত্যু আৰু বিনাশৰ বিষয়, সি কেতিয়াও নিত্য বা স্থায়ী হ'ব নোৱাৰে। তাৰোপৰি যি নিত্য নহয়, সি ক্ষণিক। অনাত্মাবাদ মতবাদটো ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠিছে। যিহেতু, সকলো ক্ষণিক, আত্মাও ক্ষনিক আৰু সেইবাবে ই আপেক্ষিক আৰু অসত্য। স্থায়ী বা নিত্য আত্মা বুলি একো নাই, কিন্তু সি কেৱল ক্ষণিক মানসিক প্ৰক্ৰিয়াৰ অনুক্ৰম মাত্ৰ। এইদৰেই সকলো কেৱল এক ক্ষণলৈহে বৰ্তি থাকে।

৮.৬ ক্ষণিকবাদৰ সমালোচনা

ক্ষণিকবাদ মতবাদটো বহুতো চিন্তাবিদৰ দ্বাৰা সমালোচিত হৈছে। কাৰণ, যদিহে আমি ক্ষণিকবাদৰ মতটো গ্ৰহণ কৰোঁ তেন্তে আমি কাৰণতো আৰু ধাৰাবাহিকতাক, সিহঁতৰ স্থায়ীত্ব আৰু পৰিচয়ৰ সহসম্বন্ধৰ সৈত্যে মানি ল'ব লাগিব নাইবা জগতখনক আসুৰিক শক্তিৰ ভুত প্ৰেতৰ এক নৃত্যত ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব আৰু ইয়াক জনাৰ সকলো প্ৰয়াস ত্যাগ কৰিব লাগিব। শংকৰাচাৰ্য্যই স্থায়ীত্বৰ ভাৱৰ সৈতে কাৰণতা আৰু ক্ষণিকবাদৰ মাজত অসংলগ্নতাক আঙুলিয়াই দেখুওৱাইছে।

অগ্ৰগতি নিৰী ণ

প্ৰশ্ন নং ৭ তলৰ বক্তব্যসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰকঃ

(ক) ক্ষণিকবাদ মতবাদটো প্ৰতীত্যসমুৎপাদবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। (সত্য /অসত্য)

(খ) বুদ্ধৰ মতে, সকলো নিত্য আৰু চিৰন্তন। (সত্য /অসত্য)

(গ) বৌদ্ধদৰ্শনে পোষণ কৰে যে, নিত্য অস্তিত্বৰ ধাৰণাটো এক বিৰোধী উক্তি। (সত্য /অসত্য)

(ঘ) বুদ্ধৰ বাবে সকলো কেৱল এক ক্ষণৰ বাবেহে বৰ্তি থাকে। (সত্য /অসত্য)

(ঙ) বুদ্ধই বস্তুৰ সাৰমৰ্মক প্ৰত্যাখান কৰিছে। (সত্য /অসত্য)

প্ৰশ্ন নং ৮ ক্ষণিকবাদ মতবাদটো কি ?

৮.৭ অনাত্মাবাদৰ ধাৰণা

বৌদ্ধদর্শনৰ আটাইতকৈ মূল্যবান মতবাদবোৰ ভিতৰত এটা হৈছে অনাত্মাবাদ ()। সাধাৰণতে, এটা সামান্য বিশ্বাস আছে যে, মানুহৰ মাজত আত্মা () নামৰ এক চিৰন্তন সত্ত্বা আছে। ই শৰীৰত অতিক্রম কৰা সকলো পৰিবর্ত্তনৰ মাজেৰে অবিৰত হৈ থাকে আৰু জন্ম আৰু মৃত্যুৰ পাছতো অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। আকৌ, আত্মাক এটা শৰীৰৰ পৰা আন এটা শৰীৰলৈ পৰিবর্তন কৰা বুলিও বিশ্বাস কৰা হয়। কিন্তু চর্তযুক্ত অস্তিত্ব আৰু সার্বিক পৰিবর্ত্তনৰ লগত বুদ্ধই আত্মাৰ অস্তিত্ব নুই কৰিছে। বুদ্ধৰ মতে, মানুহ হৈছে বিভিন্নধৰণৰ অৱয়ব, পার্থিৱ শৰীৰ (কায়া), অপার্থিৱ মন (মন) আৰু আকৃতি বিহীন চৈতনা (বিজ্ঞান) ৰ এক সংগ্রহৰ বাবে কেৱল এক প্রচলিত নামহে। এখন ৰথ যিদৰে চকা, অক্ষ দণ্ড, শলখা আদিৰ এক সংগ্রহ মাত্র, ঠিক সেইদৰে মানুহৰ অস্তিত্তও সেইবোৰৰ সংগ্রহৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আৰু ইয়াৰ অস্তিত্ব লুপ্ত হৈ পৰে, এই সংগ্রহ ভঙ্গঁ হৈ পৰে। আত্মা নাইবা অহংৰ দ্বাৰা এই সংগ্রহৰ বাহিৰে আন একোকে নির্দ্দেশ নকৰে।

অনাত্মাবাদৰ দুই প্রকাৰৰ অর্থ থাকিব পাৰেঃ

(i) আত্মা হৈছে অনিত্য মানসিক আৰু শাৰীৰিক প্রক্রিয়াৰ এক সমুদায়। (ii) জগতখন অবাস্তৱ আৰু শূন্য। আত্মা অনিত্য। ই ক্রমাগত মানসিক আৰু শাৰীৰিক প্রক্রিয়াৰ ক্রম, যিবোৰ অস্থায়ী বা অনিত্য। ই জ্ঞান বিষয়ৰ এক প্রৱাহ। ইয়াৰ মাজত অবিৰত পৰিবর্তনশীল মানসিক প্রক্রিয়াৰ এক ধাৰা বা প্রবাহ বিদ্যামান। আত্মা হৈছে শৰীৰ আৰু চাৰি প্রকাৰৰ মানসিক প্রক্রিয়া অনুভূতি, প্রত্যক্ষ, ইচ্ছা আৰু আত্ম-চৈতন্যৰ এক সমুদায়।

সেয়েহে, বুদ্ধৰ অনাত্মাবাদৰ অর্থ হৈছে যে, জগতখন অবাস্তৱ আৰু আত্মাবিহীন। সকলো চিৰন্তন বস্তু পৰিবর্ত্তনশীলতাৰ গুণাৱলীৰ এক সংগ্রহ বা সমুদায়। অস্তিত্বৰ সকলো ৰূপ, পার্থিব আৰু শাৰিৰীক, অনিত্য আৰু আত্মাবিহীন। আত্মাৰ ধাৰণাটোক চৈতন্যৰ এক অ-ভঙ্গুঁৰ প্রৱাহৰ দ্বাৰা স্থানান্তৰকৰণ কৰা হৈছে। যিহেতু চেতন্যৰ বর্ত্তমান অৱস্থাই ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ পূর্বৰ চৈতন্যৰ পৰা উত্তৰাধিকাৰী সূত্রে আহে, সেয়ে অতীত ইয়াৰ কার্য্যৰ জৰিয়তে বর্ত্তমানত চলি থাকে। এইদৰেই, স্মৃতিক আনকি এক আত্মাৰ অবিহনেও বুজিব পৰা হৈ পৰে। আত্মাৰ এই অ-স্তিত্বৰ মতবাদ (অনাত্মাবাদ) টোৰ বৌদ্ধ শিক্ষাত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা আছে।

আকৌ, বুদ্ধৰ মতে, এক মানসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা মানুহক পাঁচ প্রকাৰৰ পৰিবতনশীল অৱস্থা, যাক কোৱা হয় পঞ্চস্কন্ধ (panch-skandhas), তাৰ এক সংযোজন হিচাপে ধৰিব পৰা যায়। সেইকেইটা হৈছে ঃ (i) ৰূপ (form), যি গঠিত হয় বিভিন্ন উৎপাদকৰ দ্বাৰা, যাক আমি ৰূপ থকা এই শৰীৰত প্রত্যক্ষ কৰোঁ; (ii) অনুভূতি (Vedana) , অর্থাৎ সুখ, দুখ আৰু উদাসীনতাৰ অনুভূতি; (iii) বোধ আৰু জ্ঞান (Sanjna) ক সাঙুৰি প্রত্যক্ষ; (iv) অতীতৰ অভিজ্ঞতাৰ সাঁচৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা বাসনা (Samskara) আৰু চৈতন্য বা বিবেক (Vijnana) । শেষৰ চাৰিটা নাম (Nama) ৰূপে জনা যায়। গতিকে, এই 'নামৰূপ'(nama-rupa) ৰ সংযোজনৰ বাহিৰে মানুহৰ মাজত কোনো শাশ্বত আত্মা নাই।

অগ্রগতি নিৰী ণ

প্রশ্ন নং ৯ অনাত্মাবাদৰ দুই প্ৰকাৰৰ অর্থ কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ১০ বুদ্ধৰ মতে আত্মা কি?

.....

৮.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বৌদ্ধদর্শনৰ মতে এই বিশ্ব-ব্রহ্মাণ্ডত সকলো অনিত্য।
- বুদ্ধৰ অনিত্যবাদৰ মতবাদটো তেওঁৰ অনুগামী সকলৰ দ্বাৰা ক্ষণিকবাদ হিচাপে বিকাশ লাভ কৰিছে।
- বুদ্ধৰ বাবে জীৱনটো সংভৱন আৰু বিলুপ্তিৰ প্ৰকাশৰ কেৱল এক ক্ৰমৰ বাহিৰে একো নহয়।
- সকলো পৰিবর্তনশীল, আনিত্য আৰু প্ৰবাহ।
- ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰে সংভৱনৰ চিৰন্তন প্ৰবাহৰ পৰিণামৰ সৈতে সার্বিক কার্য্য কাৰণৰ নীতিয়েই হৈছে বৌদ্ধদর্শনৰ মুখ্য আৰিহনা।
- বৌদ্ধদর্শনৰ মতে নিত্য অস্তিত্ব হৈছে আত্ম বিৰোধী।
- প্ৰতীত্য সমুৎপাদবাদে স্যব্যস্ত কৰে যে, যিয়েই অস্তিত্বশীল, সি কাৰণ আৰু উপকাৰণৰ পৰাই উদ্ভৱ হয়।
- সকলো অস্তিত্বই ক্ষণিক আৰু সকলো কেৱল এটা ক্ষণৰ বাবেহে বর্তি থাকে।
- চিৰন্তন বুলি কোনো আত্মা নাথাকে। কিন্তু, ই অনিত্য মানসিক আৰু শাৰীৰিক প্ৰক্ৰিয়াৰ এক সমাহাৰ মাত্ৰ।

৮.৯ অধিক জানিবলৈ

(1) Chatterjee, S.C. and Dutta. D.M. (1984), An Introduction to Indian Philosophy. University of Calcutta.

(2) Hiriyana. M. (1990). Qutlinens of Indian Philosophy, Delhi: Matilal Baanarasidass Publishers. Pvt. Ltd.

(3) S. Radhakrishnan(1920), Indian Philosophy, (2 volumes). Oxford University Press.

(4) Sharma, C.D. (1997). A Critical Survey of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd.

(5) Sinha. J.N. (2010). Q utlines of Indian Philosophy, Kolkata: New Central Book Agencey Ptv. Ltd.

৮.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) অসত্য (খ) সত্য (গ) সত্য (ঘ) অসত্য (ঙ) সত্য

২। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অবিদ্যা বা অজ্ঞানতাই হৈছে দুখৰ মূল কাৰণ।

৩। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বুদ্ধই শিক্ষা দিছিল যে এই বিশ্ব ব্রহ্মাণ্ডত সকলো বস্তুৰে অনিত্য; একোৱেই চিৰন্তন নাই।

৪। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ প্রতীত্য সমুৎপাদৰ অর্থ হৈছে সৃষ্টি হোৱা (সমুৎপাদঃ, কিবা এটা পোৱাৰ পাছত (প্রতীত্য)। ই কাৰণ আৰু উপকাৰণৰ এক সম্পূর্ণতাৰ অধীনত সম্ভৱ এক কার্য্যৰ উৎপাদনক বুজায়।

৫। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ কাৰণ, আকস্মিকতাবাদে ভাৱে যে এটা ঘটনা হৈছে এক আকস্মিক সংঘটন আৰু ই কার্য্য কাৰণ নীতিক অস্বীকাৰ কৰিছে।

৬। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বুদ্ধৰ মতে এই বিশ্ব-ব্রহ্মাণ্ডৰ প্রত্যেকৰেই এটা কাৰণ আছে। কাৰণ অবিহনে একোৱেই নঘটে। একো বস্তু বা ঘটনা হঠাৎ সৃষ্টি নহয়। শাৰীৰিক আৰু মানসিক সকলো অস্তিত্বই কার্য্য কাৰণৰ সার্বিক নীতিৰ বিষয় বা অধীন। সেয়ে, একো বস্তু বা ঘটনা কাৰণ বিহীন আৰু শাশ্বত নহয়।

৭। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ সত্য (খ) অসত্য (গ) সত্য (ঘ) সত্য (ঙ) সত্য।

৮। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ক্ষনিকবাদ বৌদ্ধদর্শনৰ গুৰুত্বপূর্ণ মতবাদসমূহৰ মাজৰ এটা। এই মতবাদ অনুসৰি সকলোৱে চর্ত থকাৰ লগতে অস্থায়ী বা অনিত্য অস্তিত্ব আছে। আৰু বস্তুবোৰ আনকি সময়ৰ এক সৰু ক্ষণৰ বাবেই নহয়, বৰঞ্চ এক অভিক্ত ক্ষণৰ বাবেহে কেৱল বর্তি থাকে।

৯। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (i) আত্মা হৈছে অনিত্য মানসিক ও শাৰীৰিক প্রক্রিয়াৰ এক সমুদায়। (ii) জগতখন অবাস্তৱ আৰু শূণ্য।

১০। নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বুদ্ধৰ মতে, আত্মা অনিত্য। ই হৈছে ক্রমশঃ মানসিক ও শাৰীৰিক প্রক্রিয়াৰ অনুক্রম, যি অনিত্য। ই হৈছে জ্ঞান বা জ্ঞাত বিষয়ৰ এক প্রবাহ।

৮.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১। বৌদ্ধ দর্শনক কিয় নাস্তিক দর্শন বোলা হয়?

প্রশ্ন ২। বুদ্ধৰ শিক্ষণৰ দিশ বা উপায় কি?

প্রশ্ন ৩। প্রতীত্য সমুৎপাদ কি?

প্রশ্ন ৪। দুখৰ মূল কাৰণ কি?

প্রশ্ন ৫। অবিদ্যা কি?

(খ) চমু প্রশ্ন (১০০-১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১। ক্ষণিকবাদ সম্পর্কে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২। প্রতীত্যসমুৎপাদবাদৰ ভৱ-চক্রৰ বাৰটা সংযোগ কি কি?

প্রশ্ন ৩। বুদ্ধৰ অনাত্মাবাদৰ চমু বিৱৰণ দিয়ক।

প্রশ্ন ৪। 'ত্রিপিটক' সম্পর্কে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫। অনিত্যবাদ আৰু ক্ষণিকবাদৰ মাজৰ পার্থক্য উল্লেখ কৰক।

(গ) চমুটোকা লিখক।

প্রশ্ন ১। প্রতীত্যসমুৎপাদবাদ

প্রশ্ন ২। অনাত্মাবাদ

প্রশ্ন ৩।পঞ্চস্কন্ধ

(ঘ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১। সমালোচনাসহ ক্ষণিকবাদৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২। 'ত্রকোৱেই বিনা-কাৰণ আৰু শাশ্বত নহয়'- ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩।আত্মাৰ- মতবাদটোক বৌদ্ধদর্শনত কিয় 'অনাত্মাবাদ' হিচাপে জনা যায়?- ব্যাখ্যা কৰক।

* * * * * * * * * * *